

Rechtseconomie

Economie en denken-met-cijfers in het recht: de efficiëntie-revolutie in de rechtspraktijk in de V.S.A. ... ook in opmars in Europa

Dirk HEREMANS¹

Gewoon Hoogleraar Monetaire Economie en Rechtseconomie
Centrum Economische Studiën
K.U.Leuven

¹ De auteur is vooral erkentelijkheid verschuldigd aan Prof. Dr. T. Ulen, doctor honoris causa aan de K.U.Leuven. Hij heeft in grote mate kunnen putten uit diens doctorale toespraak: Thomas S. Ulen, Law and Economics in the Future of Legal Scholarship, Education and Practice, K.U.Leuven, 5 oktober 2007.

“Supercrunchers. Why thinking-by-numbers is the new way to be smart” zo luidt de titel van het jongste boek van rechtseconoom Ian Ayres. Hij is hoogleraar aan de Yale Law School, en uitgever van het gezaghebbend wetenschappelijk tijdschrift “The Journal of Law, Economics and Organization”. In dit boek betoogt hij dat de informaticarevolutie niet aan het recht mag voorbijgaan (zie I. Ayres, 2007).

De exponentiële toename in rekencapaciteit door supercomputers houdt in dat de verwerkingscapaciteit volgens de wet van Moore elke twee jaar verdubbelt. Niet minder belangrijk is dat de opslagcapaciteit van de harde schijven eveneens om de twee jaar verdubbelt, waarbij de opslagprijs elk jaar met 30 à 40 procent vermindert. Dit maakt niet alleen een betere compilatie van rechtsbronnen mogelijk, maar deze megadatabanken bieden vooral nieuwe mogelijkheden voor de rechtsvinding en de interpretatie van rechtsbronnen. Meer bepaald betoogt Ayres dat ook het rechtsdomein zich dient te spiegelen aan de nieuwe mogelijkheden die gecreëerd worden door statistische verwerking en interpretatie van data, zoals deze steeds meer doordringt op andere wetenschapsdomeinen.

Verwijzend o.m. naar de voortschrijdende invloed van “op statistische bewijzen gestoelde geneeskunde”, pleit de auteur ook voor het gebruik in het recht van kwantitatieve technieken, zoals historische regressie-analyse op juridische data en “randomized” gecontroleerde experimenten met nieuwe juridische voorschriften. De informaticatechnologie die onvermoede perspectieven voor superdatakrakers (supercrunchers) opent, vereist steeds meer statistische geletterdheid in onze hedendaagse maatschappij. Statistische data zijn immers niets anders dan de ervaringen opgedaan uit duizenden andere gelijkaardige gevallen, die statistisch gereduceerd werden tot analyseerbare getallen. Zij kunnen richtinggevende informatie verschaffen voor de beoordeling van nieuwe juridische gevallen. Meten is weten. Dit geldt ook voor het zgn. laboratoriumtesten van nieuwe beleidsmaatregelen en rechtsvoorschriften door middel van blindproeven op twee gescheiden groepen van rechtssubjecten. In elk geval leidt dit “datakraken” soms tot erg verrassende nieuwe inzichten, zoals het verband tussen het legaliseren van de abortuswetgeving en de daling van de criminaliteit in de V.S.A.

Het gebruik van dergelijke kwantitatieve technieken bij de besluitvorming in het recht, brengt ons volgens Ayres terug tot de basisvraag van wat recht is. Reeds in 1897 in zijn boek over “The Path of Law” schreef rechter O.W. Holmes: “for the rational study of law the blackletter man may be the man of the present, but the man of the future is the man of statistics”. Deze uitspraak was een reactie tegen de toenmalige decaan van de Harvard Law School die de rechtsopleiding tot de Socratische methode wou beperkt houden en voorhield: “law is a science, and all the available materials of that science are contained in printed books” (geciteerd in I. Ayres, 2007, p. 105 en p. 195).

I. Recht en economie

Inmiddels is er in de U.S.A. reeds een hele weg afgelegd door de intellectuele revolutie in bovenstaande richting tweegebracht door de “Law and Economics” beweging, hier eenvoudigweg vertaald als “rechtseconomie”. Het is een interdisciplinaire beweging waarbij economische analysemethoden van het menselijk beslissingsproces worden toegepast op het juridisch handelen. Bijvoorbeeld in de rechtseconomie wordt de methode van (marginale) kosten-baten afweging uit de welvaartseconomie gehanteerd om het vereiste niveau van zorg m.b.t. schadeaansprakelijkheid te bepalen. Om aansprakelijkheid te ontlopen dient men zorg te nemen tot op het niveau dat de bijkomende kost van zorg groter wordt dan het bijkomende voordeel door het vermijden van ongevallen en schade. Bijvoorbeeld ook in het verbintenissenrecht wordt strategisch beslissingsgedrag uit de speltheorie gebruikt om optimale contractregels uit te tekenen.

Aanleiding voor dit artikel is overigens de toenemende erkenning die een interdisciplinaire benadering van het recht krijgt in Europa. Door de K.U. Leuven werd op 5 oktober 2007 een eredoctoraat voor zijn grote verdienste op het domein van de rechtseconomie uitgereikt aan Prof. Dr. Thomas S. Ulen. Dit eredoctoraat markeerde ook de start van een nieuwe Master in Economie, Recht en Bedrijfskunde, gezamenlijk ingericht door de Faculteit Rechtsgeleerdheid en de Faculteit Economie en Bedrijfswetenschappen.

In zijn doctorale rede betoogde T. Ulen: “Over the past 30 years, I have had the great good luck to have participated in an intellectual revolution. That revolution is not complete. Indeed in important senses it has just begun... it is spreading and will continue to spread in the near future outward from the academy into law making and the practice of law”, (zie T. Ulen, 2007, p. 2).

In het licht van de nieuwe horizons geopend door de informaticarevolutie krijgt de rechtseconomie overigens steeds meer relevantie. Zij bevat immers de wetenschappelijke methodologie noodzakelijk voor verdere analyse. Het volstaat niet over een massa analyseerbare getallen te beschikken. Bij de veelheid van gegevens dient ook beslist te worden wat te testen en wat niet, zoniet zijn er letterlijk een oneindig aantal oorzaken voor elk effect. De rechtseconomie combineert hiertoe theoretische hypothesen uit de economische gedragswetenschap met de intuïtie van de rechtsexperts. Ian Ayres parafraseert hierbij A. Einstein’s “the really valuable thing is intuition” als “increasingly intuition is a precursor to supercrunching”. Aansluitend bij deze laatste evolutie worden er aan rechtsfaculteiten in het buitenland naast de bestaande leerstoelen in rechtseconomie, gaandeweg ook nieuwe leerstoelen in “kwantitatief recht en economie” geprogrammeerd.

De invasie van economische denkmethodes en technieken in het recht is door traditionele rechtsbeoefenaars wel eens afgeblokt als het gevaar van “economisch imperialisme” dat het rechtsdomein bedreigt. Deze reactie is niet alleen voorbarig gebleken, maar ook enigszins paradoxaal.

In steeds meer rechtseconomische studies over het verband tussen recht en economische ontwikkeling wordt de cruciale rol van het recht voor de economische ontwikkeling van de maatschappij gedocumenteerd. Ook T. Ulen in zijn doctorale rede beklemtoonde het als volgt: “Law is one of the civilizations greatest inventions, one that has long guided us towards a better life and holds out the promise of an even better life” (zie T. Ulen, 2007, p.3).

In het nieuwe domein van de “institutionele economie” wijzen (empirische) studies steeds meer op het belang van instellingen, informele en formele zoals het recht, voor de economische groei, innovatie en concurrentiekracht van een land. Wanneer binnen de Europese Unie de lidstaten steeds minder beroep kunnen doen op eigen economische beleidsinstrumenten, dienen zij te concurreren door de kwaliteit van hun instellingen, waaronder hun rechtsinstellingen uiterst belangrijk zijn.. Volgens empirische studies staat de kwaliteit van de instellingen van een land borg voor meer dan een derde van economische groei.

Wel is het zo dat rechtseconomische bevindingen soms ook wel vraagtekens plaatsen bij gevestigde rechtsordes. Bij vergelijking van de rechtssystemen blijken “common law” landen een hogere welvaartsgroei te kennen dan de “civielrechtelijke” landen. Een en ander wordt toegeschreven aan het feit dat het common law rechtssysteem meerdere bronnen van recht kent die (bovendien) onderling in concurrentie staan. In tegenstelling tot het eerder starre gecodificeerde civielrechtelijke rechtssysteem, laat dit het common law recht toe om flexibeler en innovatiever in te spelen op het zoeken naar oplossingen voor nieuwe rechtsvragen die bestendig opduiken op nieuwe rechtsdomeinen. Dit wordt o.m. gedocumenteerd voor financiële innovaties in het financieel recht (zie D.Heremans, H.Cousy, 1996).

Ten slotte, heeft de rechtseconomie recent nog de verdediging opgenomen van het recht n.a.v. toenemende kritiek op de mank lopende rechtsstaat. Meer bepaald in de V.S.A. wordt het steeds grotere aantal juristen nogal eens vereenzelvigd met de “litigation society”. Recent empirisch rechtseconomisch onderzoek spreekt dit tegen. Het toont integendeel aan dat het grotere aantal juristen een positieve invloed heeft op de maatschappelijke welvaart.

II. Intellectuele en efficiëntie-revolutie

Om te omschrijven al wat rechtseconomie inhoudt, kunnen vele boekdelen niet volstaan (voor de meest recente poging zie S. Shavell, L. Kaplow, K. Spier 2008). De intellectuele revolutie die het in de beoefening van de rechtswetenschap heeft teweeggebracht, kan in drie kernpunten worden samengevat: (i) een nieuwe wetenschappelijke methode van onderzoek; (ii) bekommernis voor de reële gevolgen van het recht in de maatschappij; (iii) een globale rechtsdoctrine t.o.v. lokaal en nationaal versnipperd recht.

§ 1. Wetenschappelijke methode van onderzoek

Het introduceren van een (nieuwe) wetenschappelijke methode van onderzoek in het recht is wel de voornaamste verdienste van de rechtseconomische revolutie. T. Ulen zegt daaromtrent “It is the alteration in the process by which we are reaching legal conclusions that is the most profound change going on in almost every law school today in the U.S. and, increasingly around the world. The central importance of law and economics for legal scholarship, education and practice is the methodological change that it has brought to how we consider law.” (zie T. Ulen, 2007, p. 2-3)

Het recht wordt gewoonlijk opgevat als het geheel van regels en wettelijke sancties voor het ordenen van de samenleving met het oog op het maatschappelijk welzijn. In economische termen uitgedrukt creëert het recht als beheersingsstructuur (governance structure) “incentieven” voor de rechtsonderhorigen om zich op een bepaalde wijze te gedragen. Dit met het oog op het realiseren van zowel hun eigen private belangen als ruimere publieke doelstellingen. Bijvoorbeeld kunnen aansprakelijkheidsregels voor schade mensen prikkels geven om gepaste voorzorgen te nemen om ongelukken te voorkomen. Contractregels en afdwingbaarheid van contracten zetten partijen aan om verbintenissen te sluiten en welvaartsverhogende samenwerkingsverbanden tot stand te brengen. Kartelregels in het mededingingsrecht trachten concurrerende ondernemingen te ontmoedigen om samen te spannen om via prijsafspraken de prijzen voor de consumenten te verhogen. (zie S. Shavell, 2004)

Het is echter niet voldoende om rechtsregels af te kondigen, maar van cruciaal belang is dat zij door de rechtsonderhorigen nageleefd worden. Noodzakelijk is daarom te weten of de mensen hun gedragingen zullen aanpassen en zich richten naar de voorschriften van de wet. De rechtseconomie levert hier een eerste belangrijke inbreng. Voortbouwend op de economische wetenschap begint de rechtseconomie met een theorie, d.w.z. met analytische verklaringshypotheses die voor empirische verificatie vatbaar zijn, van hoe menselijke wezens beslissingen treffen. Het is een gedragstheorie die onderzoekt hoe mensen omgaan met het recht en hoe zij hun beslissingen nemen over het al of niet naleven van rechtsvoorschriften. Deze beslissingen zullen afhangen van de vraag of de juiste “incentieven” door die rechtsregels worden gecreëerd. Op die wijze tracht de rechtseconomie te voorspellen hoe menselijke wezens, maar ook organisaties en instellingen, reageren op het recht: passen zij hun gedrag aan, en in welke mate?

Deze doorbraak van de rechtseconomie kwam er dank zij het pionierswerk van twee Nobelprijswinnaars economie, Ronald Coase en Gary Becker, beide verbonden aan de Chicago universiteit, van wie de eerste zelfs aan de Chicago Law School werkzaam was. Hun grote verdienste was buiten de grenzen van de conventionele economische markten te treden, en een economische analyse van het niet-marktgebeuren te ontwikkelen. R. Coase bestudeerde daarbij het verband tussen niet-marktoplossingen en transactiekosten. Hij ontwikkelde voor het eerst een theorie van de onderneming, gevolgd nadien door zeer innovatieve ideeën over sociale kosten en externe effecten. Deze laatste liggen aan de basis van de huidi-

ge handel in emissierechten. G. Becker heroriënteerde de economische theorie van marktbeslissingen naar een algemene economische theorie van het menselijk beslissingsgedrag. Hij maakt daarbij verdere toepassingen op misdrijven en het strafrecht.

Belangrijk gevolg was dat de rechtseconomie zich niet langer diende te beperken tot de traditionele domeinen waarop het recht expliciet economische concepten incorporeert (b.v. mededingingsrecht) of economische activiteiten reguleert. Een eerste belangrijke implicatie van deze nieuwe methodologie is bijvoorbeeld een betere kennis en begrip van de grenzen van het recht, zoals volgt uit het befaamde Coasetheorema. Dit theorema houdt voor dat wanneer transactiekosten – d.w.z. de kosten van het zoeken naar een tegenpartij om een transactie aan te gaan, te onderhandelen wanneer deze gevonden is, en dan de overeenkomst op te volgen en af te dwingen – nul zijn, dat het recht dan inefficiënt en overbodig is. In dat geval zal via vrije onderhandelingen een efficiënt resultaat hoe dan ook bereikt worden, onafgezien van wat de rechtsregels zijn. Dit theorema is aanleiding geweest tot verder onderzoek en heeft geleid tot verdere bewijzen dat maatschappelijke normen primeren in menselijke transacties. Het recht is dan eerder een uitweg in laatste instantie, met name wanneer de sociale normen niet worden nageleefd. (zie T. Ulen, 2007).

§ 2. *Bekommernis voor de reële effecten van het recht*

Eenmaal voorspeld hoe rechtsonderhorigen verwacht worden te reageren op de “incentieven” die uitgaan van rechtsregels, levert de rechtseconomie een tweede bijdrage. Zij gaat opnieuw in de leer bij de economie die methodes verschaft om empirisch te onderzoeken hoe rechtssubjecten reageren op rechtsregels. Daartoe wordt gebruik gemaakt van statistische regressietechnieken op data uit het verleden, en recent ook meer en meer van proefondervindelijke en experimentele kwantitatieve methodes om dit gedrag te voorspellen.

Deze focus op empirische technieken is wel het meest baanbrekende aspect van de rechtseconomie. Is het niet hoogsteigenaardig te noemen dat het recht zich traditioneel nooit echt bekommerd heeft om empirische studie, ondanks zijn obsessie om de realiteit te beheersen? Precies door de studie van de effecten van rechtsregels in de realiteit kan men de mate nagaan waarin het recht de gewenste maatschappelijke doelstellingen bereikt. Hoe kan men immers het recht verbeteren als men niet precies weet wat er gaande is.

Het kan niet ontkend worden dat tot voor kort dergelijke zeer praktische bekommernissen voor de reële gevolgen veelal ontbraken in de rechtsstudie. Behoudens enkele uitzonderingen zoals de “Legal realism” school in de V.S.A. in de jaren 1920-30, was er weinig systematisch onderzoek naar het feit of de wetten de effecten hadden die de uitvaardigers ervan nastreefden. De doelstelling van de “rechtswetenschap” bestond er veelal in om filosofische en administratieve coherentie te brengen in de vaak complexe wereld van rechtsbeginselen en rechtsvoorschriften. Deze coherentie is uiteraard belangrijk, zoals ook erkend wordt door de rechtseconomie, maar de rechtsstudie mag zich daartoe niet beperken.

Onder invloed van de rechtseconomie is recent dan ook in het recht heel wat belangstelling ontstaan voor de zgn “Reguleringsimpactanalyse”, afgekort als RIA. De bedoeling is bij het uitvaardigen van nieuwe wetten een expliciete analyse te maken van de noodzaak en wenselijkheid ervan, evenals van de beoogde doelstellingen. Ook dient er zo mogelijk via kwantitatieve data een eerste evaluatie van de te verwachten positieve en negatieve effecten gemaakt te worden, om deze daarna te vergelijken met de alternatieven. Na verloop van tijd kan dan een evaluatie plaatsvinden via een reguleringsimpactevaluatie (RIE). Daarbij wordt de wetgeving op haar reële effecten beoordeeld. Dit kan dan de aanleiding zijn om de wetgeving bij te sturen. Terwijl RIA procedures reeds van toepassing zijn in Angel-saksische landen, werd in Vlaanderen in het kader van het programma wetsmatiging recent een begin van van toepassing ontworpen voor decreetwetgeving.

§ 3. Naar een meer globale rechtswetenschap

De rechtsgeleerdheid is bij uitstek een lokaal-nationale aangelegenheid gebleven. De rechtsdoctrine is inherent lokaal, zowel qua onderwerp als geografisch. De rechtstudie beperkt zich veelal tot een bepaald domein van het recht, zoals bijvoorbeeld belastingen of faillissementen. Gewoonlijk ligt daarbij niet de klemtoon op de gemeenschappelijke kenmerken doorheen de verschillende rechtsdomeinen. Op een gelijkaardige wijze is de rechtstudie veelal geografisch begrensd. Een rechtsbeoefenaar die een juridisch onderwerp in België onderzoekt heeft niet zoveel interessants te vertellen aan rechtsgeleerde die hetzelfde thema bestudeert in New South Wales, Australië. Algemeen zijn het vooral de bijzondere aspecten, gebonden aan tijd en plaats, die de jurist interesseren, en niet de gemeenschappelijke aspecten die tijd en plaats overspannen. (zie T. Ulen, 2007, p. 3-5)

De rechtseconomie doet precies het omgekeerde bij de studie van het recht. Zij tracht deze particulariteiten te overstijgen. Dit hangt samen met de globale inslag vandaag van de economische wetenschap. Niemand gelooft vandaag nog dat er een economische wetenschap is in België, die verschilt van de economische wetenschap in Rusland of in Brazilië. Economische theorie is dezelfde over de hele wereld. Bovendien verklaren de economische inzichten niet alleen de wereld van vandaag, maar evenzeer de economie in het verleden. Dit globale en tijdloze aspect van de economische wetenschap is van relatief recente datum.

De gemeenschap van rechtseconomische wetenschapsbeoefenaars is dan ook bij uitstek op wereldwijde basis georganiseerd met wetenschappelijke bijdragen en tijdschriften die de verschillende continenten overspannen. Gegeven deze unificerende benadering is het ook niet verwonderlijk dat in de rechtspraktijk in Europa de rechtseconomie het verst is doorgedrongen in het Europees recht.

§ 4. Efficiëntie- revolutie... een stoorzender?

Zoals elke omwenteling weerstand oproept van gevestigde krachten, ontsnapt ook de rechtseconomie daar niet aan. Dit is des te meer het geval geweest omdat ini-

tiel nogal wat rechtseconomen verbonden waren met de Universiteit van Chicago, die ideologisch geassocieerd werd met het neo-liberalisme. Vooral het concept “efficiëntie” en de idee van efficiënt recht diende het te ontgelden. (voor een polemische discussie in België zie R. Vanden Bergh, D. Heremans, 1987)

Een eerste kritiek betrof het zgn. uitgangspunt van de economische theorie over het menselijk beslissingsgedrag, nl. dat individuen rationeel (lees efficiënt) handelen. Het is een discussie die het voorwerp kan uitmaken van vele wetenschappelijke traktaten. De rechtseconomie houdt het bij de eerder pragmatische visie dat individuen rationeel zijn in de betekenis dat zij vooruitkijken en bij hun handelen de mogelijke gevolgen van hun keuzes in rekening nemen. Overigens hoeft ter verklaring van het gemiddeld gedrag niet elk individu dat te doen in alle omstandigheden. Een aantal nuanceringen van deze inzichten door de cognitieve psychologie, waarvoor overigens een Nobelprijs economie aan de psycholoog Daniel Kahneman werd toegekend, zijn inmiddels geïncorporeerd in de zgn “behavioral law and economics”.

Een tweede discussiepunt betreft de efficiëntie- doelstelling van het recht. Initieel werd het rechtseconomisch denken vooral gestimuleerd door de kritiek op de traditionele vnl. filosofische benadering van het recht. Gewapend met concepten als “rechtvaardigheid” bleek deze benadering veelal onmachtig om heldere beleidscriteria af te bakenen. De rechtseconomie daarentegen bood het voordeel dat het de maatstaven van sociale welvaart expliciet maakte, terwijl andere benaderingen het criterium van maatschappelijke welvaart onduidelijk en substantieel impliciet lieten. Wanneer deze rechtsregels beoordeeld werden op hun bijdrage tot deze maatschappelijke welvaart, m.a.w. afgewogen werden aan deze efficiëntiemaatstaf, kreeg de rechtseconomie het verwijt dat zij alleen oog had voor efficiëntie.

Inmiddels is deze discussie grotendeels uitgeklaard. De rechtseconomie huldigt niet de absolute visie dat efficiëntie het ultieme en enige doel op zich is. Efficiëntie blijft wel een belangrijk rechtscriterium, maar eerder een hulpmiddel om hogere waarden zo goed mogelijk te bereiken. De rechtseconomie is in die zin eerder een methodologisch hulpmiddel geworden om filosofische, morele en anders geïnspireerde idealen efficiënter te verwezenlijken.

T.o.v. de initiële ideologische stoorzenders zijn gaandeweg wetenschappers van alle mogelijke politieke overtuigingen zich voor de inherente kracht van economische analyse van het recht gaan interesseren... wat ronduit een intellectuele revolutie kan genoemd worden.

III. Empirisme: meten is weten

Het tweede aspect van de wetenschappelijke methode die de rechtseconomie gebracht heeft bij de studie van het recht (en uiteindelijk ook voor de praktijk van het recht) is de diepe bekommernis voor empirische informatie. De gewenste effecten van het recht kunnen immers niet louter worden verondersteld of verwacht. Het is van vitaal belang te kunnen meten wat deze effecten in feite zijn.

§ 1. Meten en verifiëren... ook proefondervindelijk

Door middel van regressieanalyse op geobserveerde gedragingen in het verleden worden structurele gedragsparameters ingeschat. Deze empirische methode biedt tal van voordelen. T.o.v. de vaak intuïtieve benadering in het recht en inschatting in de rechtspraak kunnen er nu duidelijke kwantitatieve “wegingen” gegeven worden van het belang van de verschillende beïnvloedende factoren. Voor rechtsregels die één of meer van die factoren wijzigen kunnen dan de verwachte effecten op het gedrag voorspeld worden. Deze statistische techniek geeft tegelijk ook de graad van betrouwbaarheid van deze verklaringen en voorspellingen precies weer.

De introductie van dergelijke kwantitatieve technieken is uiteraard niet vanzelfsprekend in disciplines waar traditioneel de domeinexperten de wijsheid in pacht hebben. Ian Ayres verwijst naar de traditionele weerstand o.m. zelfs in de geneeskunde om behandelingswijzen door statistieken te laten beïnvloeden. Nochtans blijken de geneesheren in één vijfde van de gevallen bij levensbedreigende kwalen de bal mis te slaan. Voor de beoordeling van risicoschattingen zijn in ander sectoren zoals bijv. de financiële sector, dergelijke kwantitatieve risicoschattingen gebaseerd op historische data volledig ingeburgerd, en zelfs van overheidswege opgelegd.

In de V.S.A. is dit ook in het recht aan de orde. Cognitieve psychologen zoals R. Nisbett en L. Ross durven zelfs te betogen dat: “Human judges are not merely worse than optimal regression techniques, they are worse than almost any regression equation” (geciteerd in Ayres, 2007, p. 115). Het blijkt in elk geval dat ook de traditionele experts betere beslissingen nemen, wanneer zij beschikken over de resultaten van statistische voorspellingen.

Omtrent de vraag wie het best presteert, experts of statistische vergelijkingen, kunnen de beslissingen inzake voorwaardelijke invrijheidsstelling van criminelen in de V.S.A. bekeken worden. De laatste 25 jaar zijn heel wat staten daartoe gebruik gaan maken van kwantitatieve scoring systemen. Het zgn. VRAG systeem (Violence Risk Appraisal Guide) bevat extern gevalideerde voorspellingen uitgedrukt in numerische scores, die de waarschijnlijkheid inschatten dat een vrijgelatene zal recidiveren en geweldmisdrijven begaan. De techniek is vergelijkbaar met de kredietscore- systemen in de bankwereld die zeer goed de waarschijnlijkheid voorspellen dat iemand zijn lening al of niet zal terugbetalen. (zie Ayres, 2007, 117-122)

Voor de toekomst krijgt voorgaande discussie ongetwijfeld een nieuwe dimensie tengevolge van de vloedstroom van zgn. toevallig verdeelde gecontroleerde beleidsexperimenten (randomized public policy experiments) die aan de gang zijn. Deze worden opgezet naar analogie met de zgn. blindtesten in de geneeskunde. Een panel krijgt een nieuw geneesmiddel toegediend, een ander slechts een placebo. Na verloop van tijd worden de resultaten vergeleken en wordt beslist of het geneesmiddel effectief werkt en erkend wordt. Gelijkaardige laboratoriumexperimenten kunnen worden opgezet om bijvoorbeeld nieuwe ontwikkelingsprogramma's, arbeidsmarktmaatregelen, enz uit te testen op beperkte bevolkings-

groepen ... vooraleer ze grootschalig met veel inzet van middelen te lanceren. Ook nieuwe rechtsregels kunnen eerst kleinschalig op hun effecten uitgetest worden, waarbij de betrokken juristen hun taak als maatschappelijke systeemingenieurs ten volle kunnen opnemen.

Overigens is dit alles niet zo nieuw. Federale systemen met autonome bevoegdheden voor deelstaten vormen reeds lang dergelijk "laboratorium voor democratie". Elke deelstaat kan er experimenteren met wat het denkt de beste wetten te zijn en collectief kan men afwachten en leren van anderen. Dat dergelijk laboratorium voor bestuursvernieuwing een meerwaarde is van een federaal bestel dringt blijkbaar nog niet door in het politieke Belgische navelstaren.

Hoe dan ook worden met de razendsnelle ontwikkelingen van de informatica steeds nieuwe perspectieven voor het empirisme geopend, en dit meer bepaald voor de combinatie van de voorspellingen op basis van regressies met deze die voortvloeien uit proefondervindelijke experimenten. Overigens kan het beschikken van steeds meer en betere informatie over "wat veroorzaakt wat" niet slecht zijn. Voorbij zijn in elke geval de dagen waarbij beslissingen alleen maar op basis-intuïties berusten. Op tal van domeinen zoals b.v. het mededingings- en kartelrecht zijn de beslissingen steeds meer cijfergedreven. Het voortschrijdend statistisch denken behelst nochtans niet het einde van de traditionele expertise of intuïtie. Volgens Ayres dient de intuïtie heruitgevonden te worden om te coexisteren met het statistisch denken. De intuïtie blijft immers onontbeerlijk om nieuwe vragen te stellen bij de statistische data, het zijn relevante vragen waaraan niet-intuïtieve getallenkrakers niet toekomen (zie Ayres, 2007).

Enkele mooie voorbeelden kunnen het belang illustreren van de combinatie van zorgvuldig empirisch werk met juridische expertise en intuïtie.

§ 2. Teveel juristen ... oorzaak van de "Litigation Society"?

De rechtseconomische literatuur bevat heel wat interessante theoretische verklaringen als antwoord op de vraag waarom rechtsonderhorigen tot rechtsgedingen voor de rechtbank overgaan. Een van de interessante conclusies is dat rechtsprocessen zich voordoen wanneer beide partijen op een onrealistische wijze optimistisch zijn over hun kansen om het rechtsgeding te winnen.

Is dit laatste de juiste verklaring? Dan moet het ook de evolutie van het aantal rechtsprocessen kunnen documenteren en voorspellen. Het is gebruikelijk om voor de VSA het beeld op te hangen van een maatschappij die in toenemende mate lijdt onder betwistingen, d.w.z. gekenmerkt wordt door steeds meer rechtsprocessen. Indien zo, is het omdat de Amerikanen vergeleken met andere landen onrealistisch optimistisch zijn, en dat dit steeds meer het geval is?

De realiteit luidt heel anders. Rechtsgedingen in de VSA zijn relatief beperkt en worden nog schaarser. Dit blijkt uit een empirische studie die alle rechtsprocessen ingeleid in alle federale gerechtshoven voor de periode 1962-2002 heeft gekwantificeerd. Daarbij ook twee opmerkelijke vaststellingen. Ten eerste, van alle dis-

puten die worden ingeleid worden er uiteindelijk slechts 5 procent gepleit en gevonnist. Ten tweede, in dezelfde periode blijkt het aantal rechtsgedingen significant te dalen.

Vanwaar deze evolutie? Voor de handliggende verklaringen zijn dat rechtsprocessen steeds duurder worden, dat rechtsdisputen steeds meer opgelost worden door alternatieve wijzen van conflictresoluties enz. Volgens T. Ulen is er een alternatieve verklaring: er worden minder processen voor de rechtbank gevoerd, omdat de juristen en advocaten beter werken. Zij zijn bekwaamer geworden in het anticiperen en voorkomen van betwistingen, o.m. door het opstellen van betere contracten.

Wat er ook van zij, dergelijk discours illustreert een heel nieuwe manier om het recht te bestuderen. Men begint met het formuleren van een theoretische hypothese, nl. dat het voorkomen van rechtsgedingen te wijten is aan een onrealistisch optimisme bij de betrokken partijen. Vervolgens confronteert men de theorie met de empirische gegevens. Wanneer deze de theorie niet ondersteunen, zet men een andere theorie ter verklaring voorop en confronteert deze met de data (zie T. Ulen, 2007, p. 6-7).

§ 3. Criminaliteit ... en legaliseren van abortus

Er is nauwelijks belangstelling voor in de Europese media, maar de criminaliteitscijfers in de VSA zijn sedert het begin van de jaren 90 op een dalende toer.

Waarom is deze stelselmatige daling te wijten? Vele theoretische hypothesen ter verklaring zijn mogelijk: de goede economische situatie, de verviervoudiging van het aantal gevangenen (tot meer dan 2 miljoen) en zo meer. Algemeen werd het succes toegeschreven aan de betere criminaliteitsbestrijding totdat in 1998 twee onderzoekers, J. Donohue verbonden aan de Law School te Stanford, en S. Levitt een econoom te Chicago tot een ophefmakende en tegelijk onthutsende verklaring kwamen. De daling van de misdadcijfers is vooral te wijten aan het legaliseren van de abortus. Dit was gebeurd door het Hooggerechtshof in 1973 door haar uitspraak in de befaamde zaak Roe versus Wade (zie J. Donohue, S. Levitt, 2001).

Hoe kan er nu een verband zijn tussen het legaliseren van abortus en misdaadniveau's? Vooreerst, heeft deze legalisering het aantal jonge mannen in de leeftijdscategorie 18 tot 24 jaar stelselmatig verminderd vanaf de jaren 90. Het is deze leeftijdscategorie die bijna in elke maatschappij in de wereld iets minder dan de helft van alle misdaden voor zijn rekening neemt.

Dit is ook het geval in de VSA. Vanaf begin 1991 werd deze cohorte van jonge mannen steeds kleiner. Er werd berekend dat deze afname ongeveer één vierde van de daling van het aantal misdrijven voor zijn rekening neemt. Ten tweede lanceerden Donohue en Lewitt de hypothese dat de "kwaliteit" van de kinderen geboren na de legalisering (gemiddeld) beter was dan vóór 1973. De reden is dat de vrouwen die abortus ondergaan vnl. teenagers, ongehuwden en vrouwen uit economisch zwakkere groepen zijn. Zij liepen het grootste risico om kinderen op

de wereld te brengen die omwille van de ongunstige opvoedingsomstandigheden zouden eindigen in de criminaliteit. De onderzoekers berekenden dat dit zgn. cohort kwaliteitseffect ook nog eens één vierde van de criminaliteitsdaling in de jaren 90 kon verklaren.

De controversiële resultaten van deze studie betekenen daarom nog niet dat het legaliseren van abortus de aangewezen strategie is om de criminaliteit onder controle te krijgen. Wel kan men niet ontkennen dat dit een verbazingwekkend origineel inzicht is dat van groot belang is. Het is een mooi voorbeeld van hoe zorgvuldig empirisch werk nieuw licht kan werpen op belangrijke juridische vraagstukken.

IV. Van rechtseconomie naar rechtspraak

§ 1. Invloed op de Rechtbanken in de VSA

In de VSA is de opmars van de rechtseconomie duidelijker niet beperkt gebleven tot academische middens, maar oefent het een grote invloed uit op het gerechtelijk apparaat. Gezaghebbende auteurs zoals R. Posner te Chicago en G. Calabresi, deze laatste ook voormalig decaan van de Yale Law School, maakten carrière in de hogere gerechtshoven. Wanneer rechters zich beroepen op rechtseconomische analyses, dan zijn uiteraard ook de andere rechtsbeoefenaars verplicht zich deze nieuwe discipline eigen te maken.

Een en ander hangt ook samen met het common law rechtssysteem, dat van rechters en advocaten vereist meer beleidsvormend te denken. Op het Europese continent is dergelijk beleidsvormend denken traditioneel voorbehouden aan de wetgever. De rechter wordt geacht zijn rol te beperken tot een rigoureuze opvolgen van de wetgeving, en deze op een niet-politieke wijze, maar op basis van logische deductie te interpreteren. Dit heeft tot gevolg dat de rechtseconomie in Europa zijn opmars in de rechtspraak in eerste instantie op dit wetgevend vlak is begonnen, o.m. met de introductie van reguleringsimpactanalyse (RIA) en -evaluatieprocedures (RIE).

§ 2. Juristen als “systeemingenieurs”

Zoals hoger aangestipt ligt de meerwaarde van de rechtsbeoefenaars niet in het voeren van rechtsprocessen in de “litigation” maatschappij. In de moderne markteconomie, die steeds meer berust op arbeidsverdeling en specialisatie, hebben zij een cruciale rol bij het tot stand brengen van markttransacties. Zij treden op als systeemingenieurs of zgn. “transaction costs engineers” om overeenkomsten en welvaartsverbeterende vormen van samenwerking tot stand te brengen. Dit geldt voor de VSA, meer evenzeer voor Europa en andere werelddelen.

Juist zoals een burgerlijk ingenieur weet dat structurele problemen de ineenstorting van een brug kunnen veroorzaken, onderkent een “commercieel” jurist of bedrijfsjurist de kosten om overeenkomsten te sluiten, ze op te volgen, en ze tot

wederzijde voldoening tot een goed einde te brengen. Hij dient de nodige stappen te zetten om te vermijden dat ten gevolge van niet-geanticipeerde transactiekosten de overeenkomsten worden afgeblazen of niet tot uitvoering worden gebracht (zie T. Ulen, 2007).

De toenemende complexiteit van de vraagstukken, vereist ook steeds meer een bredere kennis, m.a.w. van domeinen zoals de economie die het recht te buiten gaan. De traditionele curricula aan rechtsfaculteiten met hun focus op de ontwikkeling van de vaardigheden van analoge redenering en van juridische formulering zijn niet noodzakelijk een voldoende voorbereiding op de rechtspraktijk in de moderne wereld. Effectieve argumentatie en gezond juridisch advies hangt dikwijls af van het beheersen van de taal en technieken afgeleid uit andere disciplines zoals economie, accounting, financiewezen en statistiek (zie S. Shavell 2004).

§ 3. Methodes voor het afwegen van belangen

In de VSA werd reeds lang onderkend dat het recht en de rechter methodes nodig heeft om uiteenlopende belangen af te wegen. Lang voordat de rechtseconomie formeel ingang vond, werd het Amerikaanse recht reeds gedomineerd door informele methodes om belangen te “balanceren”.

De zgn “Learned Hand Rule” die in het Amerikaans aansprakelijkheidsrecht door rechter Hand in 1947 werd ontwikkeld om het vereiste niveau van zorg te bepalen kan gezien worden als zo een afwegingsmethode. Aanleiding was een schip dat losgeslagen was van de kade in New York, daarbij heel wat schade had veroorzaakt, om tenslotte met zijn kostbare lading te zinken. Op het ogenblik van de feiten was er geen bemanning aan boord, zodat de vraag rees of de kapitein niet nalatig was geweest. Rechter Hand oordeelde dat er sprake van nalatigheid is wanneer de (marginale) kost van voorzorg (d.w.z. uitzetten van een wachtdienst) kleiner is dan het (marginale) voordeel d.w.z. de te vermijden verwachte schade (afhankelijk van de waarschijnlijkheid van een ongeval en de grootte van de ongevalsekost). In dat geval is meer voorzorg immers kostenverantwoord. De wettelijke standaard dient dan het efficiënte zorgniveau te zijn, dat wordt bereikt wanneer de (marginale) kost van zorg gelijk is aan het (marginale) voordeel van ongevalsvermijding.

Dergelijke regel is inmiddels ingeburgerd bij Amerikaanse gerechtshoven om betwistingen over nalatigheid en schade te beoordelen. Herhaalde toepassingen van deze regel van geval tot geval leidt uiteindelijk ook tot het “ontdekken” van de efficiënte wettelijke standaard van zorg. Eigenlijk komt deze “Learned Hand” regel neer op een vereenvoudigde en intuïtieve versie van de techniek van kostenbaten analyse uit de welvaartseconomie (zie Cooter and T. Ulen 2008). Het biedt een meer concrete invulling en maatstaf dan de traditionele criteria zoals “redelijke zorg” in de VSA of “zorg door een goede huisvader” in Europa.

§ 4. Functionele rol in het Europese eenmakingsproces

Voor de toepassing naar de rechtspraktijk is het Europese eenmakingsproces het domein bij uitstek geworden van de rechtseconomie. Dit valt te verklaren door de grote verschillen in rechtsinstellingen en variëteit aan rechtspraktijken in Europa.

Het situeert zich in verschillende vlakken. Vooreerst, aan de oorsprong van de EU ligt het marktintegratie denken, de economie speelt er een grote rol, en bijgevolg ligt het voor de hand dat EU regelgeving een sterk rechtseconomische inslag heeft. Verder, bij de EU als federale constructie nemen de inzichten uit de economische theorie van het federalisme een belangrijke plaats in (zie P. Van Rompuy, F. Abraham, D. Heremans, 1991). Het belangrijkste tenslotte is dat de voortdurende druk om reglementaire marktbarrières weg te werken door middel van meer wettelijke uniformiteit de facto een grote rol toekent aan de rechtseconomie.

In dit laatste verband is van bovenaf bekeken, met het veelal lokaal-nationaal karakter van rechtssystemen in de EU, de variëteit in juridische rechtsdoctrines toegevoegd tot een afschrikwekkend geheel. Veeleer dan de rechtscultuur van een land te moeten vertalen in de rechtsculturen van de andere EU landen, biedt de economische analyse van het recht de mogelijkheid om al deze rechtsculturen te vertalen in één taal, met name een functionele economische taal. Het functioneel gebruik van de economie als een gemeenschappelijk idioom om de uiteenlopende rechtsterreinen en rechtsinstellingen te verstaan, wijst overigens uit dat er heel wat minder functionele variëteit is in de rechtssystemen in de EU in vergelijking tot de grote juridische verschillen in vorm. (zie R. Posner, 1997)

V. Traditionele en nieuwe domeinen voor de rechtseconomie

De rechtseconomie is geleidelijk ook haar stempel gaan drukken buiten de traditionele domeinen waarop het recht expliciet economische concepten incorporeert of economische activiteiten reguleert. Gezien de exponentiële groei van de wetenschappelijke productie in rechtseconomische tijdschriften en boeken volgt hierna slechts ter illustratie een greep uit de vele nieuwe ideeën en inzichten.

Hoewel de Sherman Act van 1890 oorspronkelijk zelfs niet geïnspireerd was door economen, speelt de rechtseconomie een dominante rol bij de continue hervormingen en aanpassingen van het Amerikaanse anti-trustrecht. In de Europese Unie is de invloed van economen op het mededingingsrecht slechts zeer recent erg voelbaar geworden. Om de relevante markt, de concentratiegraad, de prijs-kostenmarges, efficiëntiegevolgen, verliezen van consumentensurplus enz. te bepalen wordt steeds meer de kennis van kwantitatieve vaardigheden en econometrische technieken vereist.

Regelgeving is in de eerste plaats een marktcreërende aangelegenheid. Het Coase theorema beklemtoont dat het recht vrije onderhandelingen en overeenkomsten in de markt moet vergemakkelijken door klare en duidelijke rechten te formuleren, d.w.z. door een coherente rechtsorde en rechtszekerheid. Veelal is de regelgeving

echter ook marktperfectionerend. Zij streeft ernaar socio-economische correcties aan te brengen waar de markt geacht wordt te falen. De rechtseconomie besteedt hier veel aandacht aan, wat heeft geleid tot een klemtoonverschuiving. Structurele regelgeving die de marktwerking beperkt wordt afgebouwd. Zij wordt vervangen door marktconforme vormen van regelgeving zoals informatieverplichtingen, markttransparantie enz. teneinde de marktdiscipline optimaal te laten werken. Het reguleringsproces wordt bekeken als een markt, met een vraag en aanbod van regelgeving, waarbij veel aandacht gaat naar de overheidswerking, overheidsfalen en de rol van drukingsgroepen. Concurrentie van regels en normen wordt nuttig geacht als een laboratorium van vernieuwing en een leerproces om te ontdekken welke regels de beste oplossingen bieden.

De informatiemaatschappij heeft behoefte aan steeds nieuwe vormen van “eigendomsrechten”: voor computersoftware, voor het electro-magnetische spectrum, voor de cyberruimte, voor genetisch gemanipuleerde vormen van leven enz. Het rechtseconomisch denken is zeer creatief op dit domein. Het ligt aan de basis van o.m. veilingmarkten als middel tot de meest doelmatige toewijzing van nieuwe rechten. De bescherming van zgn informatiegoederen door de creatie van intellectuele rechten vormt ook het voorwerp van een steeds meer kritische afweging in de rechtseconomie tussen de noodzakelijke prikkels voor creativiteit en uitvindingen enerzijds en de maatschappelijke monopoliekosten en misbruiken anderzijds.

Met zijn historische bijdrage over de theorie van de onderneming ligt R. Coase aan de basis van een vruchtbare rechtseconomische literatuur over vennootschapsrecht en ondernemingsbestuur. De onderneming wordt geanalyseerd als een knooppunt (nexus) van contracten tussen aandeelhouders, management en andere stakeholders. Daarbij doen zich belangenconflicten (zgn. agentschapsproblemen) voor tussen opdrachtgevers (principals) en agenten (lasthebbers). Deugdzzaam bestuur (corporate governance) bestaat in het ontwerpen van mechanismen om deze conflicterende belangen zo goed mogelijk te ordenen (zie A. Devriese, M. Dewatripont, D. Heremans, D. Nguyen 2004)

Ook in het verbintenissenrecht komt de invloed van het rechtseconomisch denken steeds meer naar voor. De afdwingsvoorwaarden van overeenkomsten worden geherformuleerd door de zeer belangrijke figuur van “efficiënte breuk” in het Amerikaans recht. Leemtes en imperfecties in contracten dienen aangevuld o.m. door de risico’s toe te wijzen aan “de meest efficiënte risicodrager”. Door het gebruik van strategische beslissingsmodellen uit de speltheorie komt men tot fascinerende inzichten in de vorming en afdwingswijze van lange termijnverbintenissen.

De grootste impact is de VSA heeft de rechtseconomie totnogtoe wel gehad op het domein van de onrechtmatige daad en het aansprakelijkheidsrecht. De klemtoon ligt er op de preventieve werking nl. op het voorkomen van schade eerder dan op de vergoeding van de slachtoffers. Zoals hoger uiteengezet biedt de economie een precieze methode voor het afwegen van belangen die kan gebruikt worden om het vereiste zorgniveau m.b.t. foutaansprakelijkheid en de te vergoeden schade te bepalen. Aansluitend daarbij is het milieurecht het voorbeeld bij uitstek geworden

voor de toepassing van nieuwe rechtseconomische ideeën. Coase's bijdragen over externe effecten en sociale kosten liggen aan de basis van innovatieve oplossingen zoals de creatie van een markt voor verhandelbare emissierechten.

Talrijke toepassingen op publiekrechtelijke domeinen zoals strafrecht, procesrecht, arbeidsrecht, fiscaal recht enz. worden hier niet besproken, evenmin als soms vergaande analyses van privaatrechtelijke domeinen zoals het familierecht.

Tot slot blijft nog de invloed te vermelden op het constitutioneel Belgisch en Europees recht. Dit is in grote mate schatplichtig aan de ideeën van het economisch federalisme (zie C. Vanderveeren, P. Van Rompuy, D. Heremans, E. Heylen, 1987). Het betreft een moeilijke afweging van criteria. Enerzijds verwijst grote diversiteit in de voorkeuren en behoeften van de burgers naar decentralisatie in kleinere jurisdicties. Anderzijds kunnen schaalvoordelen o.m. van een grotere marktruimte, en externe effecten tussen jurisdicties meer doelmatig via centralisatie binnen grotere eenheden geïnternaliseerd worden. Bijgevolg is de uitbreiding van de EU die meer diversiteit teweeg brengt, inherent contradictorisch met het streven naar verdieping van de Unie, wat meer centralisatie veronderstelt. Volgens deze benadering zijn sommige bevoegdheden ten onrechte aan de EU toegewezen, terwijl andere ontbreken (zie A. Alesina, E. Spolare, 2003).

VI. Besluit

De economische analyse brengt ongetwijfeld een intellectuele omwenteling in de studie van het recht teweeg. Deze komt in een stroomversnelling terecht door de enorme computatiemogelijkheden verbonden aan de nieuwe informaticaontwikkelingen.

De rechtseconomie brengt in eerste instantie een methodologische revolutie teweeg. Nieuwe wetenschappelijke methodes van onderzoek worden aangereikt waardoor het recht niet langer ingekapseld blijft in zijn eigen technische en formele logica. Voorop staat de bekommernis voor het meten van de reële effecten en eventuele neveneffecten van rechtsregels. Tegelijk worden ook mogelijkheden geopend voor een meer globale rechtswetenschap die minder gebonden is aan nationale en lokale particularismen. De initiële reserves door vermeende ideologische connotaties met het economisch efficiëntiebegrip zijn geleidelijk weggeëbd. De rechtseconomie is een hulpmiddel geworden om filosofische, ethische en anders geïnspireerde idealen efficiënter te verwezenlijken.

Een tweede revolutie die zich aandient, is die van de diepe bekommernis voor empirische informatie. Meten is weten. Het omvat niet alleen statistische lessen uit empirische observaties uit het verleden, maar meer en meer ook proefondervindelijke evidentie uit zgn. laboratoriumexperimenten met blindproeven op kleine groepen om de doelmatigheid van nieuwe regels te kunnen voorspellen. Dit moet tot een betere geïnformeerde rechtsvinding leiden, zonder dat dit het einde van de traditionele expertise of intuïtie in het recht hoeft in te luiden.

Het belang van deze ontwikkelingen is niet louter academisch, zij leveren ook innovatieve methodes en ideeën voor de rechtspraktijk. Rechtseconomische methoden en technieken voor het afwegen van belangen zijn reeds ingeburgerd in de rechtspraak in de VSA. Ook in Europa dient de rol van de jurist als maatschappelijk systeemingenieur met een ruimere interdisciplinaire vorming en opleiding voorop te staan. Verder kan men ook de toenemende functionele rol van de rechtseconomie voor het Europese eenmakingsproces niet over het hoofd zien. De invloed strekt zich uit buiten de traditionele economische domeinen van marktwerking en regelgeving. Nieuwe creatieve inzichten ontstaan door toepassing op het vennootschaprecht, intellectuele rechten, verbintenissenrecht, aansprakelijkheidsrecht, milieurecht, constitutioneel recht enz.

Het rechtseconomisch denken kan de rechtsbeoefenaas helpen in het heroveren van hun rechtmatige plaats in het maatschappelijk debat. Naar het woord van Yale decaan Anthony Kronman moet het de “verloren jurist”, die een zuivere techniker is geworden van een extreem gecompliceerd normatief systeem, herstellen in zijn rol van “jurist-staatsman”, die wat minder afgaat op zijn intuïtie en wat meer op proefondervindelijke verificatie en wetenschappelijke ondersteuning².

Bibliografie

ALESINA, A., SPOLARE, E., *The Size of Nations*, Cambridge, Mass. MIT Press, 2003.

AYRES, I., *Supercrunchers. Why Thinking by Numbers is the New Way to be Smart*, New York, Bantam Books, 2007.

COOTER, R., ULEN, T., *Law and Economics*, Boston, Pearson, 2008.

DEVRIESE, J., DEWATRIPONT, M., HEREMANS, D., NGUYEN, D. *Corporate Governance, Regulation and Supervision of Banks*, Financial Stability Review NBB, 2004, 95-120.

DONOHUE, J., LEVITT, S., ‘The Impact of Legalized Abortion on Crime’, *Quarterly Journal of Economics*, 116, 2001, 379-450.

HERERMANS, D., COUSY, H., *Essays in Law and Economics, Financial Markets and Insurance*, Antwerpen, Maklu, 1996.

KANNING, W., KERKMEESTER, H., *Economie en Recht*, Groningen, Wolters, 2004.

POSNER, R., ‘The Future of the Law and Economics Movement in Europe’, *International Review of Law and Economics*, 1997, 17, 3-14.

SCHÄFER, H., OTT, C., *The Economic Analysis of Civil Law*, Cheltenham, E. Elgar, 2004.

SHAVELL, S., *Foundations of Economic Analysis of Law*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2004.

² D. Heremans, H. Cousy, *Laudatio Doctor Honoris Causa Prof. Dr. T. Ulen*, Leuven, 5 oktober 2007.

SHAVELL, S., KAPLOW, L., SPIER, K., *Handbook of Law and Economics*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2008.

VAN CAYSEELE, P., HEREMANS, D., *Legal Principles of Financial Market Integration in 1992: An Economic Analysis*, *International Review of Law and Economics*, 1991, 11, 83-89.

VAN DEN BERGH, R., HEREMANS, D., 'Over krommen en rechten. Een reactie op de kritiek van Kruithof ten aanzien van de economische analyse van het recht', *Rechtskundig Weekblad*, 50, 1987, 1649-1669.

VAN ROMPUY, P., ABRAHAM, F., HEREMANS, D., 'Economic Federalism and the EMU', *European Economy*, 1991, 1, 107-135.

VANDERVEEREN, C., VAN ROMPUY, P., HEREMANS, D., HEYELEN, E., *De Economische en Monetaire Unie in de Belgische Staatshervorming*, Antwerpen, Maklu, 1987.